

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

A gazdasági kalkulációról*

Kalkulációs viták

A gazdasági életben makro- és mikroszinten naponta hoznak rövid, közép- és hosszú távú döntéseket, amelyek termelési és elosztási folyamatokat szabályoznak. Az a kívánatos, hogy ezek a döntések a gazdasági *ésszerűség* szempontjából megalapozottak legyenek. A *kalkuláció* az a módszer, amelyre támaszkodva e követelménynek eleget lehet tenni. A gazdasági hatékonyság oldaláról nézve a kalkulációk

— *makroszinten* az input-output elemzés, illetve a termelési tényezők ágazati elosztását megalapozó matematikai programozás keretei közé illeszkednek,

— *mikroszinten* a termelési tényezők kombinációjával, illetve a vállalati jövedelmezőséggel állnak szerves összefüggésben.

A *kalkulációs viták* a szocialista tervgazdaság megalapozása óta jelentős helyet foglalnak el a tudomány fejlődésében. Ez nem véletlen. A szocialista tervgazdaság viszonyai között meg kell határozni a cselekvés normáit, ki kell dolgozni a racionális magatartás kritériumrendszerét és egész módszertanát. A gazdasági racionalitásban — tűnjék bármennyire különösnek — ideológiai állásfoglalás is kifejeződik. Ezért a szocialista társadalom nem is teheti magáévá azokat az elveket, amelyeket a tudomány a tőkés szabadpiaci modell számára fogalmazott meg. A történetileg kialakult kalkulációs módszereket aszerint kell megvizsgálni, hogy melyek azoknak a tőkés viszonyokból következő, illetve azoktól független elemei.

A kalkuláció mint a döntéselőkészítés mechanizmusa behatol a gazdaság minden területére. Két vonatkozásban azonban, a termelési szerkezet formálásában és az árképzésben, a kalkulációnak különös jelentősége van. Ezt mutatja az a vita is, amit az elmúlt hónapokban közgazdasági hetilapunk, a *Figyelő* szervezett oly módon, hogy nagy publicitást biztosított a gazdasági kalkulációról vallott felfogások kifejtésére. Aki nyomon követi a kalkulációs vitákat, két fő irányzatot figyelhet meg. Az egyik a tervszerű árképzés, a másik a gazdaságos termékszerkezet oldaláról elemzi és bírálja a létező viszonyokat.

A *tervszerű árképzés aspektusából* a legnagyobb figyelem — a társadalmilag szükséges munkaráfordítás értelmezése,

* A Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztálya Iparstatisztikai és Üzemgazdasági szekciójának VII. (dunaújvárosi) vándorülésén 1976. május 10-én elhangzott előadás.

- a termelési tényezők értékelése,
- a közvetlen és az általános költségek elhatárolása,
- a tisztességtelen haszon, valamint
- a költséghalmozódás (a burkolt nyereségképződés) kérdései körül bontakozott ki.

A *társadalmilag szükséges munkaráfordítás* vitái a nemzeti és nemzetközi érték, illetve az átlag- és határérték körül adódnak. Többször is megfogalmazódott az a kíváncsi, hogy mind a valutaárfolyam, mind a termékár képzésekor az átlagértékről a határértékre térjünk át,¹ a kompetitív termékeknél pedig a nemzetközi értéket tekintsük meghatározónak.²

A *termelési tényezők értékelése* körüli vita korábban azt a célt szolgálta, hogy megszűnjön a gazdasági erőforrások ingyenes juttatása. Fontosnak tűnt annak leszögezése, hogy minden olyan erőforrást be kell építeni a kalkulációba, amellyel a társadalom korlátozottan rendelkezik és így a termelés bővítését korlátozza.³ Az illetményadó, az SZTK-járulék, az eszközköztési járulék és a telekhasználati díj bevezetését követően vita bontakozott ki a termelési tényezők viszonylagos értékeléséről. Sokan és sokszor fogalmazták meg a következő hipotézist: *olcsó a munkaerő és drága az új technika*. Ilyen megfontolásból javasolták a bérjárulék jelentős emelését,⁴ noha többen is rámutattak, hogy konzisztens árrendszerben csak az eszközjárulék nagyságának változtatása befolyásolhatja a termelési tényezők viszonylagos értékelését.⁵

A *közvetlen és az általános költségek elhatárolása* körüli vita a termékönköltség pontosításával, de talán még inkább a gépi technika térhódításával kapcsolatos. Vannak, akik egyenesen leszögezik: olyan körülmények között, amikor egy üzemen belül különböző termékek gyártása olcsó és drága gépen folyik, új szemléletű kalkulációs rendszerekre kellene áttérni. Olyan kalkulációs rendszerekre gondolnak, amelyekben a közvetlen költségek köre jelentősen bővül, az átlagosítások, vetítések a lehetőség szerint elkerülhetők.⁶

A *tisztességtelen haszon* — miként ismeretes — a vegyes ármechanizmus 1968. évi bevezetése óta árrendszerünk fontos kategóriája. Az e körül zajló vita a hetvenes évek elején különösen éles volt. Sokan kifogásolták, hogy a szabadáras termékek körében az állami árpolitika nem határoz meg nyereségnormatívákat; továbbá, hogy a tisztességtelen haszonról szóló rendelkezés ezt alapvetően nem termékhez kapcsolódó, hanem vállalati kategóriaként értelmezte.⁷ Ez a vita a vállalatok közötti verseny jogi szabályozásának jellege és tartalma körében mutatkozó nézeteltéréseket fejezi ki. A tisztességtelen haszonról szóló 1967. évi ren-

¹ Balázs Sándor: Termelői árak—devizaárak—árkiegyenlítés. Közgazdasági Szemle, 1965. 8—9. sz.

² Liska Tibor: Kritika és koncepció. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.

³ Csikós-Nagy Béla: Eszközgazdálkodás és az árrendszer. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964. Havas Gábor—dr. Róka Róbert—Szajáni Béla: Az eszközköztési járulék. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.

⁴ Antal László: Az élő munka és a lekötött eszközök költségterhelnek szerepéről. Pénzügyi Szemle, 1973. 12. sz.; Vincze Imre: Gondolatok a vállalati adórendszer egyes elemének módosítására. Pénzügyi Szemle, 1971. 5. sz.

⁵ Rác László—Vissi Ferenc: Az erőforrások lineáris adóztatása vagy korszerű ár- és jövedelemszabályozás. Közgazdasági Szemle, 1973. 9. sz.; Szakolczai György: Az erőforrások értékelése; egy álprobléma és egy látszólagos megoldás. Pénzügyi Szemle, 1974. 9. sz.

⁶ Meszlényi Mario: Kalkuláció — valós költségek. Figyelő, 1976. I. 7.

⁷ Aczél György: Gazdasági bírság — tisztességtelen haszon. I. és II. rész. Népi ellenőrzés, 1973. 9. és 10. sz.

delkezés nem taxatív felsorolás, hanem keretjogszabály kialakításával igyekezett korlátokat szabni a piaci verseny számára. Az tűnt helyesnek, hogy az emberi magatartás általános erkölcsi normáiból induljunk ki. Innen a rendeletben megfogalmazott kitétel: tisztességtelen az a haszon, amihez a vállalat fondorlattal, csalárdsággal (például áruvisszatartással) jut. Úgy véltük, minden közelebbi megjelölés korlátozza a verseny kibontakozását és szubjektív megítélésre nyújt lehetőséget. A vegyes ármechanizmus bevezetését követően mégis mind határozottabban fogalmazódott meg az a kívánság, hogy az állam egyértelműbb kritériumokat határozzon meg a vállalati árpolitika elbírálására.

1972—1973-ban számos rendelkezést hoztunk az állami árszabályozás és árelenőrzés megszigorítására. Elegendőnek látszik a legfontosabbakra utalni. A kalkulációkészítési kötelezettséget kiterjesztettük a szabadáras termékek és szolgáltatások teljes körére. A szakmai árvetési, költségkalkulációs irányelveket tartalmazó jogszabályok hatálya alá nem tartozó szabadáras ipari termékeknél is szabályoztuk az árvetési költségkalkulációba állítható költségtényezők körét, meghatározásuk módját és előírtuk, hogy a szabadáras cikkeknel a nyereség nagyságát az ilyen módon kalkulált önköltség és a piaci tényezők figyelembevételével kialakított ár különbözeteiként tüntessék fel. A tisztességtelen haszonnál kiadott új rendelkezés körülírta azokat az eseteket, amelyek az árak emelését indokolhatják, illetve azokat a kritériumokat, amelyek esetén az áremelés indokolatlan, vagyis kifogásolható, így szankciókat von maga után. A vitát mindez nem szüntette meg. Olyan vélekedés is van, hogy az általános költségeknek a termékek költségviselőképesége szerinti feloszthatósága a tisztességtelen haszonnál szóló rendelet kijátszását teszi lehetővé.⁸

Napjainkban a világpiacon felgyorsult infláció révén adódó *burkolt nyereségeképződés* ad okot a kalkulációs rendszerrel szemben kifogásokra. Másképpen kifejezve, az importált termelőeszközök áremelkedése kiélezte a „költséghalmozódás” problémáját. A költséghalmozódás abból adódik, hogy az árképzésben az általános költségeket az előző évi tényleges pótlékolási kulcsok segítségével számítják ki. Anyag- és béremelések esetén így a kalkuláció valójában fel nem merülő költségeket számol el az önköltségben. Többen javasolták, hogy az általános költség vetítési alapjának megváltoztatásával akadályozzuk meg a burkolt nyereségeképződést.⁹

A *termékszerkezet* oldaláról nézve, a kalkulációs viták főleg

- az export gazdaságosságát,
- a beruházás hatékonyságát, valamint
- a vállalati nyereség optimalizálását szolgáló módszerek kibontakoztak ki.

Az *exportgazdaságossági* vita kezdetben annak a kalkulációs rendszernek a körülírására irányult,¹⁰ amely célszerűen felhasználható olyan körülmények között, amikor a belföldi ár nem orientálhat a gazdasági

⁸ Tompa Miklós: A korszerű árképzésért. Figyelő, 1975. IX. 10.

⁹ Varga György: Vita a kooperációról. Figyelő, 1973. VIII. 15; Pappné, dr. Ritter Jolán: A kalkuláció korszerűsítésének lehetősége. Figyelő, 1976. II. 4.

¹⁰ Szanyi Jenő: Az export gazdaságosságának mutatói. Közgazdasági Szemle, 1955. 6. sz.; Erős Gyula—Wiesel Iván—Zentai Dezső: Az exportgazdaságosság gyakorlati számítási módszere. Közgazdasági Szemle, 1967. 8—9. sz.

döntésekben. Később merült fel, hogy az export gazdaságosságának mérhetőségét az árrendszerrel szembeni követelménynek kell tekinteni.

A beruházáshatékonysági vitának sok, az exportgazdaságossági vitával rokon vonást kölcsönzött népgazdaságunk külkereskedelem-érzékenysége. Ilyen gazdaságban ugyanis a legtöbb produktív beruházás vagy importhelyettesítést, vagy exportnövelést szolgál. Következésképpen beruházáshatékonyság a világszintű (külkereskedelmi) áraktól elvonatkoztatva nem számítható. A beruházáshatékonysági módszertan specifikus vonásai abban jelölhetők meg, hogy a létező árakkal szemben a prognosztizált árakra épül, hiszen középtávon mérlegeli a termelési szerkezet célzerű átalakítását.¹¹

Ha a kalkulációs módszereket a *vállalati jövedelmezőség optimalizálása* szempontjából vizsgáljuk, az *értékelemzés*,¹² illetve a *fedezeti pontelemzés*¹³ kerülnek a figyelem előterébe. Széles körű alkalmazásuk a nemzetközi munkamegosztásban mutatkozó, számunkra kedvezőtlen változások folytán különösen indokolt. Ezért öröndetes, hogy az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság és a Közgazdaságtudományi Egyetem Továbbképző Intézete 1975-ben pályázatot hirdetett gyártmányok és gyártási eljárások értékelemzéssel történő korszerűsítésére.¹⁴ A termelési szerkezet hatékony átalakítását megalapozó gazdasági kalkuláció körüli vitákból érdemes kiemelni Fülöp Sándor fejtegetéseit az ún. fedezeti elv, illetve a direkt költség-számítás felhasználásáról,¹⁵ továbbá a Budapesti Műszaki Egyetemen 1965 óta oktatott költség- és nyereségfedezeti számítást, amit több vállalat is használ.¹⁶

A legutóbbi időben a vállalati jövedelmezőség optimalizálását megalapozó számítások kérdései általánosságban is a kalkulációs viták középpontjába kerültek. Ahogy erősödött a felismerés, hogy ezek a számítások nélkülözhetetlenek, az is felmerült, hogy összhangba hozhatók-e az árvetési költségkalkulációs irányelvekkel, illetve azzal a másikkal, hogy a kalkulációs rendszer maximálisan támogassa a hatékony árelenőrzést. A „Figyelő” című hetilap által szervezett vitában két irányzat figyelhető meg: az egyik a tervszerű árképzés, a másik a gazdaságos termékszerkezet oldaláról elemzi és bírálja a létező viszonyokat. Első pillanatban vitázárának tűnhet Pappné, dr. Ritter Jolán megállapítása: „A kalkuláció megjavítására irányuló javaslatok tartalmilag is eltérnek egymástól. Az eltérések elsősorban abból származnak, hogy a kalkulációval előteremthető információkat más és más célra kívánják felhasználni. Nyilvánvaló, hogy más kérdések kerülnek előtérbe, ha a kalkulációt a termékszelekció megalapozásához, a termékek gazdaságosságának rangsorolásához használják. Megint más kérdések kapnak hangsúlyt, ha az árképzés-árelenőrzés oldaláról vetődik fel a kalkuláció fejlesztésének

¹¹ Rabi Béla: A beruházások hatékonysága mérésének néhány népgazdasági szintű kérdése. *Gazdaság*, 1971. 3. sz.; Berta István: A népgazdasági szemléletű beruházás-gazdaságossági módszer továbbfejlesztéséről. *Gazdaság*, 1972. 4. sz.

¹² Az értékelemzés körüli vitáról lásd: Krautz, J.: „Die Wertanalyse als Instrument der Unternehmensführung” című dolgozatában. Institut für Unternehmensführung und Unternehmensforschung, Bochum, 1972.

¹³ Lásd *Encyclopedic Dictionary of Business*, 3. kiadás. New York, 1953. A. J. Ammon: *Flow To Compute and Use the Breakeven Point*. In *Corporate Treasurer's and Controller's Handbook*, edited by Lillian Doris. New York. Prentice-Hall, Inc., 1950.

¹⁴ Hegedűs József: Munkában az értékelemzők. *Figyelő*, 1976. II. 11.

¹⁵ Fülöp Sándor: Vállalati értékesítési és árpolitikai döntések előkészítése. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1975.

¹⁶ Ladó László: Gazdálkodás a kalkulációval. *Figyelő*, 1975. XII. 24.; Varga Lászlóné: *Rendszerszemlélet a kalkulációban*. *Figyelő*, 1976. II. 18.

igénye, vagy ha készletértékelés a feladat és így tovább. Vagyis a különböző célokból szükséges kalkulációkat nem lehet egyetlen módszer alkalmazásával elkészíteni.”¹⁷

De ha így van, mi magyarázhatja, hogy a gazdasági kalkuláció autonóm vállalati módszerei ez ideig nem terjedtek el? Miért nevezi ezeket Ladó László „második eljárásnak”, amit „saját használatra” készítenek?¹⁸ Gerencsér Ferenc érvelésére is fel kell figyelni: „A vállalati gazdálkodásban — írja — a mai és a holnap jövedelem előteremtése szétválaszthatatlan feladat. Ha a jövedelmezőségi mutatók vagy a belföldi árak nem is egyedüli kritériumai a gyártmány- és gyártásfejlesztésnek, jelenlétüket a fejlesztés indítékai közt lebecsülni nem lehet. Elvégre folyamatosan éppen a napi gyakorlat figyelmezteti a vállalatokat: az árbevétel, a nyereség, a jövedelmezőség alakulása, hogy milyen irányban kell fejleszteni.”¹⁹ Úgy tűnik tehát, célszerű kissé közelebből is szemügyre venni azokat a megfontolásokat, amelyekre a kalkulációs vitákban a kétféle irányzat támaszkodik.

A tervszerű árképzés néhány kérdése

Vegyük először szemügyre a *tervszerű árképzés* problematikáját. Már csak azért is indokolt így eljárni, mert a rövid távú döntéseket megalapozó kalkulációs rendszerek között az árrendszer teremt kapcsolatot. A kalkulációs vitákban éppen azért alakulhattak ki különböző irányzatok, mert a tervszerű árképzést közgazdászaink eltérően értelmezik.

Vannak, akik az államhatalmi szerv jogi lehetőségeit hangsúlyozzák, és a tervszerű árképzést az anyagi-műszaki kritériumok által vezérelt „autark” gazdaságpolitika nézőpontjából fejtik ki. Feltételezik tehát, hogy a népgazdaság fejlődésének törvényszerű folyamata az ár szempontjából a priori meghatározott, az ár pedig mint ösztönző mechanizmus a vállalati érdeket a társadalmi érdekekkel harmonizálja. Eszerint az állami árszabályozásnak a népgazdasági tervben meghatározott fejlesztések, termelési programok kivitelezésében kell megfelelő anyagi érdekeltiséget biztosítania.

Alapvetően más a tervszerű árképzéssel szembeni követelmény, ha a gazdasági hatékonyságot az ár orientáló funkciójával szoros összefüggésben értelmezzük. Ez esetben ugyanis fel kell tételeznünk, hogy az ár makro- és mikroszinten egyaránt a gazdasági döntések, a tervezés és a szervezés egyik fontos kritériuma. Az viszont népgazdaságunk külkereskedelem-érzékenységéből folyik, hogy a kompetitív termékek körében a gazdasági hatékonyság csak a nemzetközi versenyképesség útján mérhető. Következésképpen, az a nagyság, amit társadalmilag szükséges ráfordításként ismerhetünk el, nem vonatkoztatható el a nemzetközi értéktől. E tanulmánynak is ez a kiinduló hipotézise.

A *nemzetközi érték* mint ilyen nem kvantifikálható. A nemzetközi értékviszonyokról csak indirekt úton, az export- és importárak révén tájékozódhatunk. *Mihelyst azonban az érték pénzformát ölt, új tulajdonságokra tesz szert.* Az érték képlete árképletté alakul át: a termelési-

¹⁷ Pappné, dr. Ritter Jolán: I. m.

¹⁸ Ladó László: I. m.

¹⁹ Gerencsér Ferenc: *Jövedelmezőség — házi használatra*. Figyelő, 1975. IX. 24.

eszköz-érték (c) meg az új érték ($v + m$) önköltséggé meg nyereséggé változik. Ez az átalakulás azt jelenti, hogy az egyes országok nemzeti árai közötti különbségekben egyaránt kifejeződnek

- a munka termelékenységében,
- a lakosság életszínvonalában (és a jövedelemelosztásban),

valamint

- a kalkulációs-pénzügyi rendszerekben mutatkozó különbségek.

A KGST-országok, miként ismeretes, éppen a nemzeti árrendszerek e sajátosságai miatt határozták el az önköltség nemzetközileg összehasonlítható módszertanának kidolgozását, és vezették be az ún. reálönköltség kategóriát. Ez a bérszintű önköltség, amely a nemzeti önköltségnek a társadalmi tiszta jövedelemtől való megtisztításával adódik.²⁰ A reálönköltség eliminálja az elszámolási viszonyok eltéréseit, de meghagyja a munkatermelékenység és a jövedelmi viszonyok eltéréseit. Kiküszöböli a vállalati önálló elszámolás nemzeti sajátosságait, de tükrözi az országok termelésének természeti, műszaki, gazdasági adottságait és azokat a különbözőségeket is, amelyek az életszínvonal tekintetében mutatkoznak; mindezt a bérköltségre redukált önköltség formájában.

A reálönköltség kategória gyakorlati felhasználására a nemzetközi munkamegosztás szervezésében mind a mai napig nem került sor. A KGST szocialista gazdasági integrációs megállapodást követően inkább azoknak a feltételeknek a vizsgálata került előtérbe, amelyek mellett a kalkulációs rendszerek közelítése, a nemzeti vállalati önelszámolási rendszerekben mutatkozó eltérések csökkentése megvalósítható lenne. Bár ennek a KGST-n belüli hatékony együttműködés szempontjából mutatkozó jelentőségét aligha vonhatjuk kétségbe, a nemzeti árkalkulációs rendszerek fejlesztésénél nem hagyhatók figyelmen kívül azok az árképzési elvek, amelyek szerint a KGST szerződéses árak meghatározása folyik.

A KGST által 1958-ban meghatározott irányelvek (az ún. bukaresti árelv) szerint a KGST szerződéses ár alapja a rendellenes elemektől megtisztított világgpiaci ár. Ilyen körülmények között nagyon is érdekelhet bennünket, milyen kalkulációs-pénzügyi rendszerben képezik az árakat azok a tőkésvállalatok, amelyek a világgpiaci áralakulásra jelentékeny hatást képesek gyakorolni.

Ilyen megvilágításban célszerű újra végiggondolni az átlagérték-határérték körüli vitát. Nemegyszer és már régen megfogalmazódott az a kíváncsalom, hogy mind a valutaárfolyam (kereskedelmi árfolyam), mind az árak (a termelői árak) képzésekor — a világgpiaci árakkal való összehasonlíthatóság és általában a racionalitás jobb érvényesítése végett — térjünk át az átlagértékekről a határértékekre. De nálunk (és általában a hatóságilag szabályozott szocialista árrendszerben) az átlagérték központilag szabályozott normatív önköltség mellett adódik. A világgpiacon (és általában a tőkésországok piaci árrendszerében) a határértéknek — éppen a kalkulációs rendszerbeli különbségek miatt — más a tartalma.

Piaci árrendszerben az ár ágazaton belül *határvállalat* esetében esetleg csak az amortizáció nélküli önköltséget fedezi, vállalaton belül *határtermék* esetében pedig esetleg a rezi nélküli közvetlen költséget. A költ-

²⁰ Csikós-Nagy Béla: Az önköltség nemzetközi összehasonlíthatóságának kérdése. Közgazdasági Szemle, 1959. 10. sz.

ségek ilyen értelmezésére az árvetési költségkalkulációs irányelvek — ahogyan azok a KGST-országokban kialakultak — nem adnak lehetőséget. Ezek szerint ugyanis a teljes amortizációt akkor is költségként kell elszámolni, ha a tőkebefektetés részben-egészben leírásra került, és a termékek közvetlen költségét arányosan kell a vállalat általános költségeivel terhelni.

Néhány KGST-ország a tőkésországokban alkalmazott kalkulációs rendszerekhez való közeledés célzatával éppen e vonatkozásokban hajtott végre változtatásokat. Mi például az 1968. évi gazdasági reform során két lényeges intézkedést tettünk: 1. Kimondottuk, hogy a 0-ra leírt állóeszközöket a mérlegben *képletes értéken* kell szerepeltetni. 2. Megengedtük, hogy — meghatározott területeken — a vállalatok az általános költségeket a *költségviselő képességnek* megfelelően oszthassák fel a termékek között. Mindez mégsem volt alapvető fordulat. Először is az új leírási rendszerre való áttéréskor az állam kötelezően előírta a teljesen vagy jórészt már leírt, de még működő állóeszközök újraértékelését, mégpedig a becsült hátralevő üzemelési idő alapján. Az állóeszközértékek folyamatos „karbantartási” lehetősége 1976-ban szűnt meg. Másodszor a rezisíviselő-képességen alapuló vállalati árpolitikát nagymértékben gyengítették az árellenőrzés szigorítására 1972—1973-ban hozott intézkedések.

Problémákat okoz az is, hogy nálunk a vállalatoknak az állóeszközök értékét — általános érvénnyel — 8—15 évi *egyenletes részletben* kell elszámolni az önköltségben. A járműveknél és a bányavagyon kitermeléséhez használt speciális állóeszközöknél teljesítményarányos leírást kell alkalmazni. A tőkésországokban ilyen megkötés nincs, illetve az adórendelkezések ösztönöznek az erkölcsi kopást szem előtt tartó gyorsított leírásra, és a tőke vállalaton belüli újrabefektetésére.²¹ De mód van késleltetett leírás alkalmazására is. A leírási politikában követett nyugati gyakorlat bizonyos feltételek között jobb, rugalmasabb árpolitika kialakítására ad lehetőséget. Ez a helyzet az olyan ágazatokban, ahol a műszaki fejlődés folyamatos, amikor is az ár szempontjából az *időtényező* is meghatározó. A termék életciklusaihoz igazodó módon több esély van viszonylag magas induló ár érvényesítésére, mint a bevezetett ár hosszú éveken át való tartására. Más esetekben viszont (például hagyományos termékeknél) az ár nem emelhető a felfutás időszakában még alacsony volumenű termelés magasabb fajlagos költségei miatt. Ilyenkor a késleltetett leírás alkalmazása mellett a kezdeti időszakban el nem számolt leírás a felfutás utáni időszakban kalkulált magasabb leírásban jelenik meg.

A magyar gyakorlatban 1976-tól az illetékes szervek engedélyével lehetőség nyílik a változatlan leírási időn belül az általános érvényű lineáris leírástól eltérni. A vállalat a gyors műszaki-gazdasági avulás vagy a kedvező piaci helyzet feltételeihez igazodóan kérheti a gyorsított leírás engedélyezését. A leírás gyorsítása nem járhat belföldi áremeléssel. A nagyberuházásoknál pedig késleltetett leírás engedélyezése kérhető. Ez esetben a teljes leírás időtartama nem hosszabbodhat meg.

²¹ Rott Nándor: A nyugat-európai amortizációs rendszerek és hatásuk a vállalatok beruházási versenyére. Pénzügyi Szemle, 1974. 7. sz.

A rugalmasabb leírási módok érvényesítésével az árpolitika a jövőben nagyobb teret kap a termékek életciklusaihoz, illetve az átmenetileg magasabb ráfordításokhoz igazodó árkialakításra.

Utalni kell még a *beruházás és a felújítás elhatárolása* tekintetében mutatkozó különbségekre is. Nálunk a beruházás tőkejavak befektetését jelenti, függetlenül attól, hogy pótlást szolgál vagy kapacitást bővít. Vagyis a felújítás kategóriája leszűkül. Ebből több probléma adódik. A leírási kulcsok alacsonyak, de a karbantartási költségek túlságosan magasak. A műszaki fejlesztés szempontjából hátrányos, hogy a termelővállalat az önköltség terhére szinte korlátlanul számolhat el olyan költségeket, amelyek a meglévő állóeszközök állagának megőrzése címén merülnek fel, gépcseré esetén viszont túl szigorú a korlátozás.

Külkereskedelem-érzékeny népgazdaságban a reális kalkuláció fontos feltétele, hogy az *importált termelési eszközök valóságos költségükön épüljenek be a kalkulációba, a hatékonyságot pedig az exportáron számított tőkemegtérülés mérje*. Ilyen célból vezettük be 1968-ban a külkereskedelmi árszorzót és szüntettük meg az importált termelési eszközök költségvetési dotációját. Úgy véltük, hogy a belföldi árak a világgiacon konjunkturális ármozgás mellett is tarthatók, ha a nagy tömegben felhasznált importált termelőeszközök körében vállalati önfinanszírozó árkasszákat alkalmazunk. Ez a feltételezés reálisnak bizonyult, az ármechanizmus — legalábbis 1973 őszéig — kielégítően működött.

A világgiacon 1973 őszétől felgyorsult az infláció; különösen gyorsan emelkedett az anyagok és az energiahordozók ára. Olyan robbanás-szerű folyamat zajlott le, hogy a magyar árpolitikát teljesen lekötötte az infláció elhárítása, amire csak az egyre dráguló import költségvetési támogatásával nyílt lehetőség. Az importdotáció 1973-ban a világgiacon áremelkedés 30 százalékát, 1974-ben azonban már 70 százalékát közömbösítette. Ezáltal gyengült az ár orientáló funkciója. Ezért új árpolitikai koncepciót kellett kidolgozni, amely a belföldi és a külkereskedelmi árak megbomlott összhangjának helyreállítását a forint felértékelésével és részleges árrendezésekkel irányozta elő. Ez volt a tartalma az 1975. és az 1976. évi ár- és árfolyamintézkedéseknek.

1976. január 1-től a külkereskedelmi árszorzó *kereskedelmi árfo-lyamként* működik. Ez egyrészt jelzi, hogy helyreállt a belső és a külső árak összhangja, másrészt kifejezi, hogy kapcsolatuk tartós megőrzése az eddiginél szigorúbb követelmény. Ugyanakkor hangsúlyozni kell: a termelőeszköz-import dotációjának megszüntetése, illetve jelentős mérséklése nem jelenti azt, hogy az anyag és az energia a világgiacon „napi” ármozgásai szerint épül be a gazdasági kalkulációba. Erre a szelektív árpolitika viszonyai között, amikor az ármozgást központilag vezérlik, a kulcsfontosságú termékek körében nincs lehetőség. A *tartós* ártenden-ciákhoz való igazodásról van szó. Ezért tűnt indokoltnak az *exportkalku-láció elkülönítése* a rendes kalkulációtól. A nagy tömegben importált és hatósági áras termékek előállításához felhasznált nyersanyagok esetében működtetni kell az anyagárkülönbözeti adót, illetve támogatást, amit azok a vállalatok fizetnek, illetve kaphatnak, amelyek importanyag felhasználásával készült félgyártmányokat, illetve készárakat értékesítenek a világgiacon. Az ezzel kapcsolatos, még 1975-ben kiadott rendelkezés így sem oldotta meg maradéktalanul ezt a problémát, mindenekelőtt

azért nem, mert a vállalat számára nem biztosítja automatikusan a költségkülönbözetek megtérülését, ha a konjunkturális tényezők az anyagárat a világpiacon a belföldi elszámolási ár alá csökkentik.

A hatékonyság üzemgazdasági háttere

Közelítsük ezek után a kalkulációs problémát a *gazdasági hatékonyság* aspektusából. Ez esetben az ár—költség—nyereség összefüggések kerülnek a figyelem előterébe. A probléma bonyolultsága pedig abból ered, hogy *míg az ár termék kategória, addig a hatékonyság vállalati kategória*. Következésképpen, az egyes termékek költsége és nyeresége csak a kapacitáskihasználás függvényében és adott termékszerkezetben, a vállalati jövedelmezőség optimalizálása pedig csak a kapacitáskihasználási és termékszerkezeti változatok összefüggésében ítélni meg. Itt egyben ahhoz a ponthoz érkeztünk, ahol jól érzékelhető az a nézetkülönbség, amely a hatékony termékszerkezet megítélésében a felügyeleti szervek egyes munkatársai és a gazdasági kalkuláció kérdéseiben otthonosan mozgó vállalati szakemberek között mutatkozik.

E nézetkülönbséggel és a mögötte meghúzódó okokkal már csak azért is behatóan foglalkoznunk kell, mert az 1976. évi népgazdasági tervről szóló minisztertanácsi határozat a *minisztereket olyan intézkedési program* kidolgozására kötelezte, amelynek révén a gazdaságtalan termelés visszaszorul és növekszik a népgazdaság exportpotenciálja. Mi lehet ezeknek a programoknak a tartalma? Miképpen határozható meg ezen intézkedések kapcsolata a vállalati gazdálkodással? Ilyen és ehhez hasonló kérdések egész sora vetődik fel, amikor konkrétan meg kell határozni

— azokat a kritériumokat, amelyek alapján elbírálni, mit kell gazdaságtalannak tekintetni, továbbá

— azokat az együttműködési formákat, amelyeket a felügyeleti szervek és a vállalatok viszonyában kell alkalmazni a gazdasági hatékonyság növelése végett.

Akadnak, akik a minisztériumi intézkedési programok készítését az ötvenes évek elején követett gyakorlat felújításaként értelmezik. Ezek lehetségesnek tartják, hogy az ár kalkuláció céljait szolgáló normatív költség számítás, vagy annak valamilyen módosított változata segítségével informálódjanak a *termékek jövedelmezőségi rangsoráról*, és ennek alapján mintegy a „külső” szférából befolyásolják a vállalatok termékszerkezeti elhatározásait. Bár a káros rutinnak ez a felélesztése nem általános, mégsem lehet szó nélkül hagyni, mert a vállalatoktól kért információk feltűnő megszorodása e tendencia térhódítására utal. De hát mit is értsünk *káros rutinon*? Ezzel összefüggésben nem árt emlékezni a szocialista tervgazdaság kiépítésének kezdeti időszakára. Az idő tájt az volt a vélekedés, hogy

— a gazdaság *szerkezetét* érintő minden döntést makroszinten kell meghozni,

— a vállalati hatáskör pedig csak a *munkaidő-megtakarítást* célzó műszaki-szervezési intézkedésekre korlátozódhat.

A szocialista építésnek ebben a szakaszában a *vállalat ügy jelent*

meg, mint a termelési-elosztási folyamat technikai bázisa, amelynek fő feladata, hogy a központilag szabályozott beruházási, termelési és anyag-szerkezet, a hatóság által megállapított bérek és árak mellett érjen el maximális eredményt a munkatermelékenység emelésében, illetve a gyártmányönköltség csökkentésében. Mindezzel összhangban olyan vállalati számviteli rendet alakítottak ki, amely a központi döntések előkészítéséhez ad megfelelő információkat. Ekkor került a könyvvitel középpontjába a *termelési folyamat költségszámítása*. A könyvelést úgy szervezték meg, hogy lényegében megoldja az összevont költségszámítás feladatait.²²

Az ötvenes évek elején kialakított számviteli rend az alapvető célt a vállalatban lezajló gazdasági folyamatok hűségese regisztrálásában látta, hogy így a központi szabályozás folyamatosan megfelelő információkat kaphasson. Ezért nyert a vállalati önelszámolás értelmezésében olyan nagy hangsúlyt a *termékráfordítás számbavétele*, az önköltségalakulás nyomon követése. Szükségesnek tűnt ez a hatósági árképzés, az önköltségtervezés, s nem utolsósorban a vállalati nyereségterv készítése szempontjából is. Az, hogy a számvitel a vállalat és a külső világ kapcsolatát tükrözze, nem is tűnt különösen fontosnak. Ezekre a viszonyokra a vállalat úgysem tudott hatást gyakorolni, hiszen azokat a felügyeleti szervek döntései határozták meg és a tervelőírások, tervmutatók rögzítették. Ha pedig a vállalati tevékenység feladata a tervek végrehajtása, akkor a számvitelnek természetesen az a fő feladata, hogy a terv- és a ténymutatók összefüggő rendszerében informáljon. Ezért azok az igazgatási, ágazati stb. rendszerezések tűntek fontosnak, amelyek a vállalati adatok összegezését teszik lehetővé.

Az így értelmezett vállalati önelszámolás a *termékszerkezet alakítását és a gazdasági hatékonyság ezen alapuló érvényesítését a felügyeleti szervek hatáskörébe tartozónak tekinti*. Az ötvenes évek első felében így mintegy feltételeztük, hogy az értéktörvény működéséből folyó követelményeknek az állami tervezésre támaszkodva akkor is eleget lehet tenni, ha a vállalati operatív irányítás — a lényegyet tekintve — felügyeleti, vagyis államigazgatási hatáskörben történik. Ez a szabályozás akkoriban nagyon is aktív volt. A termelési szerkezet aspektusából nézve a *profilgazda-rendelet* (a párhuzamos gyártás megszüntetése), a *profiltszítítás* (az ún. gazdaságtalan termékek gyártásának leállítás), valamint a *nagyipar és a helyi ipar közötti profilmegosztás* voltak az intézkedések leglényegesebb megnyilvánulási formái.

Ma már tudjuk, hogy ezen intézkedések nyomán a gazdasági hatékonyság nem javult, s a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek körében nagy számban keletkeztek hiánycikkek. Az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus indokoltan minősítette a népgazdasági tervben meghatározott korlátok figyelembevételével a nyereségérdekeltségen alapuló vállalati önállóságot a gazdaságirányítás fontos alapelveként. Azok a feltételezések, amelyek mellett valamely döntés racionális, a döntéshozókon kívül álló (természeti, külgazdasági stb.) tényezők hatására megváltozhatnak. Ezért beszélünk oly gyakran a gazdasági döntésekben rejlő *kockázatról*. És ezért tűnik a közgazdasági gondolkodásban

²² Wilczek Jenő: Az önköltség tervezése és ellenőrzése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1952.

oly fontosnak egyfelől a döntés — felelősségvállalás — kockázatviselés *egységén* alapuló hatáskörmegosztás, másfelől a változó feltételekhez való *rugalmas igazodást* megkönnyítő gazdaságirányítási rendszer.

A gazdaságyszabályozás új rendszerére való áttérést számviteli reformmal is meg kellett alapozni. Az iparvállalatok 1968-ban bevezetett új kötelező számlakerete már arra az elvre épült, hogy a könyvvitelnek mind a népgazdaság, mind a vállalat részére megfelelő információt kell nyújtania. E *kettős feladatnak* úgy tettünk eleget, hogy a népgazdasági információs igényeket kielégítő adatszolgáltatás körét, elsősorban a mérleg- és eredményszámlák rendszerét és azok tartalmát egységes szempontok szerint kötelezően szabályoztuk, a vállalati belső információs körhöz tartozó adatszolgáltatási és nyilvántartási rendszerre vonatkozó számlakeretelírások viszont messzemenő lehetőséget adtak a vállalati adottságok és követelmények érvényesítésére.

Mindezzel összhangban határoztuk meg a *költségszámítás új rendjét is*. A termelési költségek elszámolására vonatkozó központi előírások csak azok költségnemenkénti kimutatásának *tartalmát* szabályozták, a költségelszámolás *módját* azonban nem. A termék önköltségszámítási módszereinek megválasztásában így messzemenően érvényesülhet a vállalati önállóság. Az önköltségszámítás a vállalati önálló elszámolás eszközzé vált, gyakorlati formáinak és módszereinek megválasztása pedig alapvetően vállalati feladat lett. Az állam csak arra kötelezte a vállalatokat, hogy *az általuk alkalmazott önköltségszámítás rendjét foglalják szabályzatba*, s így az ellenőrzések során a kapott adatok tartalmilag is megíthetők legyenek.

A termelési szerkezet alakításának fő kereteit az V. ötéves tervidőszakra a központi beruházási előirányzatok, fejlesztési programok, valamint az 1976-ban bevezetett gazdasági szabályozók határozzák meg. A vállalatoktól pedig azt várjuk, hogy mindent tegyenek meg a termelés gazdaságosságának fokozásáért, a minden relációban értékesíthető (konvertálható) termékek arányának növeléséért.

Az Állami Tervbizottság egyeztető tevékenysége nyomán az is tisztázódott, hogy a minisztériumi intézkedési programok mindenekelőtt az exportáruaalapok bővítését szolgáló beruházási hitelek elbírálását, valamint a konvertálható exportáruaalapok dinamikus növeléséhez nyújtható pénzügyi kedvezmények odaítélését hivatottak elősegíteni. A felügyeleti szervek feladata továbbá

- a vállalatok által felismert racionális megoldások támogatása, azoknak az akadályoknak az elhárítása, amelyek leküzdésére a vállalatoknak nincs elegendő erejük;

- egyes vállalati döntések felülvizsgálata, ha ezt az ellátási felelősségből eredő kötelezettségek szükségessé teszik, végül

- a célszerűnek ítélt kapacitás- és munkaerő-átcsoportosítási folyamatok irányítása.

A minisztériumi intézkedési programok értékelésekor okvetlenül figyelembe kell venni két körülményt: 1. A vállalat nem szüntetheti meg a termelést; a vállalatok öntevékeny módon közös vállalatot alapíthatnak ugyan, de nem egyesülhetnek. Ilyen döntést csak a felügyeleti szervek hozhatnak, ha a hatékonysági követelmények csak ilyen vállalati átszervezést megkívánó kapacitás- és munkaerő-átcsoportosításokkal ér-

vényesíthetők. 2. A termékeket a vállalat csak a jövedelmezőség-optimalizálás függvényében ítélni meg. Népgazdasági szinten viszont a gyártott termékeket még két további kritérium alapján minősítik. Az egyik népgazdaságunk korlátozott exportpotenciáljából következik, ami miatt minden alapvető termékszerkezeti változást a külkereskedelemre gyakorolt hatását tekintve is minősíteni kell. A másik a termelőszervezet interdependenciáiból következik, ami miatt valamely termék gyártásának gazdaságossága bizonyos esetekben nem vonatkoztatható el a kooperáló vállalatok azzal összefüggő eredményétől.

A megoldandó probléma tehát kétségtelenül bonyolult. Ezért nem is kell azon csodálkoznunk, hogy sokan lebecsülik a gazdasági kalkulációból nyerhető információkat és lehetségesnek tartják a kizárólag műszaki információkon alapuló döntéseket. De a tapasztalatok figyelmeztetnek a társadalmi-gazdasági közegetől elvonatkoztatott technokrata döntések hibáira.

Néhány következtetés

Az eddigiekben a gazdasági kalkulációval összefüggő problémák sok vonatkozását érintettük. Mindebből levonhatunk néhány következtetést. Mindenekelőtt, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az államigazgatás bürokratizálódási tendenciái, de a vállalati ügyvitel túlburjánzása miatt is *létszámstopot* kellett elrendelni. Következésképpen nem volna reális, ha a kalkulációs rendszerek továbbfejlesztését — a megszokott módon — az igazgatási feladatok további szaporításaként értelmeznénk.

Ezért célszerű volna csökkenteni a központi szerveknek a vállalatokkal szemben támasztott információs igényét, lehetőséget adva arra, hogy a vállalati adminisztráció bővítése nélkül fejleszthessék ki a *saját döntéseik előkészítésére szolgáló kalkulációs mechanizmusokat*. A különféle típusú gazdasági kalkulációkkal foglalkozó szakembereknek el kell ismerniük: az, amit a vállalatoktól a számvitel és a költségszámítás területén a tervszerű árképzés biztosítása érdekében megkövetelünk, inkább *sok*, mint *kevés*, sőt mondhatjuk így is: több mint megengedhető. Ebben fejleszthető ki az információáramlás *lényeges* megváltoztatásának szükségessége.

A Magyar Közgazdasági Társaság által szervezett 1976. február 18-i vitában figyelemre méltó egyetértés mutatkozott a tekintetben, hogy a munkahelyi, mindenekelőtt a gépköltségeket közvetlen termék-költségként kell kezelni, lehetővé téve ezzel az általános költségek körének szűkítését. A vitában részt vevők úgy ítélték meg, hogy ez

— egyrészt lehetővé tenné a *termékönköltség* pontosabb megközelítését, és így javítaná a tervszerű árképzés információs bázisát;

— másrészt jobb feltételeket teremtené a vállalati termelési döntéseket megalapozó kalkulációk készítéséhez is, hiszen a helyes döntések feltételezik a gyártmányokra történő *közvetlen ráfordítások* lehető legpontosabb ismeretét.

A közvetlen költségek kiterjesztése tehát időszerű feladat, indokoltságában aligha kételkedhetünk. De tegyük mindjárt hozzá: itt sem szabad erőltetni a formális megoldásokat. Nem volna helyes az általános költ-

ségek teljes eliminálására törekedni. Senki se tételezze fel, hogy kevesebbet tudtak nálunk azok, akik meghonosították a költségátlagosítást, egyes ráfordítások általános költségkénti kezelését. Mindenféle kalkulációnak (a matematikai programozásnak is) sajátja a megtúrt hibahatár; a túlságosan nagy pontosságra való törekvés csak értelmetlen kiadásokhoz vezethet. Az iparágak gépesítettségének foka, a gyártástechnológiai sajátosságok, a termékszerkezet, az adott kapacitások mellett lehetséges termékhelyettesítés, általában a helyettesítési költség ágazatonként eltérő sajátosságai specifikus módon vetik fel a gazdasági kalkuláció fejlesztésében kitűzhető célokat.

A felügyeleti szervek ne azon munkálkodjanak, miképpen lehetne elsorvasztani a „Vállalati Önköltségszámítási Szabályzatok”-at, hanem azon, miképpen lehetne ezeket „Vállalati Gazdasági Kalkulációs Szabályzatok”-ká fejleszteni. Ennek kapcsán konkrétan is megjelölhetik, milyen területeken csökkentik saját információs igényeiket. Mindez aligha képzelhető el önkritika nélkül. A határkötség elemzése, az értékelemzés, a fedezeti költségszámítás stb. iránti közönyösség háttérben legtöbb esetben fogyatékos ismeretek húzódnak meg. Ezért az üzemgazdaságtan oktatásának színvonalát is jelentősen emelni kell.

Pénzügyi és árrendszerünk tökéletesítése is állandó feladat. 1968-ban csakúgy mint 1976-ban több intézkedés szolgálta a gazdasági kalkuláció jobb megalapozását. Pénzügyi rendszerünket illetően fontos lenne egyfelől a beruházás és a felújítás elhatárolására, másfelől a leírások szabályozására vonatkozó rendelkezések felülvizsgálata.

RADÓ LÁSZLÓ:

KÜLKERESKEDELMELMÉLETEK

Régóta érezhető hiánynak tesz eleget a kiadó e külkereskedelmi elméleteket összefoglaló munka közreadásával. Olyan anyagot kap az olvasó, amely Magyarországon eddig nem került feldolgozásra, sőt még fordítás sem jelent meg ebben a tárgykörben.

A szerző elsősorban azokat az elméleti összefüggéseket elemzi, amelyek a mai kereskedelempolitikai gyakorlatban hasznosíthatók, illetve amelyeknek ismerete segítséget nyújthat a külgazdaság területén dolgozó szakemberek számára.

A könyv öt fejezetben tárgyalja a témát. Az I. és II. fejezetben a szerző a nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelem kialakulását és fejlődését ismerteti, s az első külkereskedelmi elméleteket vizsgálja történelmi megközelítésben. A III. fejezetben a komparatív előnyök elméletének ismertetését és marxista bírálatát adja, valamint a klasszikus elméleteket tárgyalja. A IV. fejezetben a neoklasszikus elméletekkel foglalkozik. Az V. fejezetben a gazdasági növekedés és a külkereskedelem összefüggéseinek tudományos vizsgálatára és az azokból levont következtetések elméleti általánosítására helyezi a hangsúlyt.

A könyv legfigyelemreméltóbb részei azok, amelyek a neoklasszikus elméletekkel és a növekedési elméletek külkereskedelmi tényezőivel foglalkoznak. Ezekből a fejezetekből megismerjük a Heckscher-Ohlin elméletet, a modern növekedési elméleteket, a Leontief-féle paradoxont, a dinamikus elméletet, a termelékenység elméletet, a reprezentatív keresetelméletet, valamint áttekintést kapunk a gazdasági növekedés és a nemzetközi integráció összefüggéseiről és egymásra gyakorolt hatásáról.

A mű a kereskedelem munkaterületein dolgozó szakemberek számára igen hasznos kézikönyv. Egyben tankönyvként szolgál a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem külkereskedelem-szakos hallgatóinak. Az anyagból a hallgatóknak szigorlatot kell tenniük. Használják továbbá az egyetemet végzett szakemberek továbbképzésében, valamint a Külkereskedelmi Főiskolán is.

231 l., fűzve 26,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa